

ЗМІСТ

1. Майстер педикюру, який зруйнував імперію.....	9
Погляд на море	19
Найдовша ніч режиму.....	23
Час заміни.....	27
Повернення до Сан-Бенту.....	35
2. 3 Віміейру до Лісабона.....	44
Нова Держава	57
Фашистська модель	60
Внутрішній фронт.....	62
Живий попри три замаху	64
Іберійський лабіринт.....	64
Колоніальна вітрина.....	66
Політична виверткість у Другій світовій війні	69
Союза Мендіш, португальський Перласка	70
Лісабон – місто шпигунів.....	72
Післявоєнні побоювання.....	76
Ласкаво просимо, монархи!.....	77
Справа Делгаду.....	80
Велика втеча	83
Жахливий 1961 рік.....	84
Вбивство Делгаду	92
Колоніальна політика.....	95
3. Витончений терор.....	100
Репресивна організація	102
«Перші ластівки»	104
Концентраційний табір на Кабо-Верде	107
У надрах Кашкайша	111
Свідчення катувань	113
Підпільники	118

4. Буденне життя диктатора.....	124
Нехіть до подорожей	126
Вигадливий мрійник	127
Приховані почуття.....	128
Марія де Жезуш, управителька країни	137
Мікаш – справжня невинність?	140
З благословення зірок.....	141
«Червоні» з Бенфіки	142
Фатімські з'яви.....	144
Цензуроване фаду.....	147
5. Два роки. Живий труп	149
Кінець. Прощайте!	158
Революція гвоздик.....	161
Анатомія деспота.....	164
За відсутністю спадкоємців	166
Абревіатури та скорочення	170
Показчик імен	171
Про автора	191

1.

МАЙСТЕР ПЕДИКЮРУ, ЯКИЙ ЗРУЙНУВАВ ІМПЕРІЮ

Імперія була зруйнована Аугушту Іларіу, простим і скромним майстром педикюру. До 3 серпня 1968 року його життя тривало, не відхиляючись від свого звичайного ритму. Той рік був насичений бурхливими рухами в усьому світі, окрім дрімотної Португалії. Здавалося, що та субота нічим не відрізнялася від інших: сонце встало о 5:00 ранку, газети писали про «Празьку весну», Том Джонс мав дати концерт у Лісабоні, між столицею і Фару прокладали телефонний кабель, найстаріший португальський емігрант з Бразилії відвідував батьківщину, у Понта-Делгада ховали доктора Франсішку Луїша Таваріша, одного з фундаторів Республіки, командування Збройних сил у португальській Гвінеї сповіщало про сутички, в яких загинуло 18 опозиціонерів і 5 солдатів лузітанського Війська. Інші повідомлення про загиблих у боях солдатів з'являлися в газетах: квартирмейстер Антоніу ду Нашіменту Піреш Кінташ з Браганси і солдат Алвару Алберту Консейсау Тейшейра з Лісабона загинули у Мозамбіку; Ернесту Жезуш Дуарте з Віла-ду-Конді і Раул Жуакін Кошта з Лісабона – в Анголі; майор Андре Родрігеш Пінту з Резенді – у Гвінеї.

Того дня, близько 8-ї ранку, авто президії Ради Міністрів зупинилося на вулиці Ду Карму у Лісабоні, щоб забрати «елегантного, високого, худого» чоловіка. Це був Аугушту Іларіу, який успадкував від батька посаду майстра педикюру прем'єр-міністра. Батько Аугушту народився у Візеу і вчився в тій самій школі, що й Салазар. Після його смерті студія і дорогоцінний клієнт залишилися сину. Салазар встановив з Аугушту такі ж довірчі стосунки, як і з його батьком: буденні розмови, тиша

і затамування подиху, особливо в той момент, коли подолог торкався ножицями пальців прем'єр-міністра.

Майстер педикюру і диктатор. Непрості стосунки. Обробляючи великий палець, подолог міг роз'ятрити давні спогади і затінені таємниці кругової поруки. Їхні стосунки були міцними, адже вони зустрічалися регулярно – раз на три тижні. Ця періодичність була не примхою режиму, а фізичною необхідністю диктатора. В юності Салазар зламав праву ступню і так ніколи й не одужав. Він мав крихкі кістки, на пальцях утворювалися мозолі, які завдавали болю. Саме тому він носив витончені, «дитячі» чоботи, через що опозиціонери режиму так і називали його презирливо: «Чоботи».

Автівка швидко попрямувала до центру, але потім застрягла в заторі. Португальці їхали до моря, до пляжів Оейраша, Ешторіла та Кашкайша. Діставшись форту Санту-Антоніу-да-Барра, в Ешторілі, Аугушту Іларіу привітав охоронців, штовхнув двері з дерева та заліза, затримався на мить у холі, роздивляючись азулежу* із зображенням сцен з «Лузіад» Камойнша, піднявся на перший сходовий марш, потім на другий. Звернув праворуч і рушив довгим склепінчастим коридором, який розділяв два крила форту. В кімнаті, яка мала назву «Ноїв ковчег», Салазар завжди читав книги і газети, обідав і приймав відвідувачів. Подолог відкрив четверті двері зліва й увійшов до великої кімнати під назвою «Гардероб», розділеної аркою, з білими шафами вздовж стін. У правому куті кімнати донья Марія де Жезуш Каетану Фрейре, покоївка, яка грала історичну роль у долі Португалії, готувала їжу для Салазара. Аугушту поставив валізу на підлогу і почав розкладати інструменти для медичного педикюру.

В цю мить на першому поверсі форту Салазар вдягав свій білий полотняний костюм. Вийшовши з кімнати, він пройшов

* Назва португальського кахлю. Традиційно азулежу є розписаною глиняною плиткою, найчастіше квадратної форми, випаленою та глазурованою. Азулежу зустрічається в оздобленнях церков, палаців, будинків, залізничних станцій. – Тут і далі примітки редактора.

невеличким коридором, спустився сходами, увійшов спочатку до «Ноева ковчега», а потім до кімнати, де був Аугушту, привітав його і попросив передати пошту, що надійшла з палацу Сан-Бенту. Це були газети «Дейлі Ньюс» і «Де Болл Стейт Дейлі». Проте Салазару більше подобався «Діаріу де Нотісіаш», якому він надавав перевагу вже кілька десятиліть з моменту свого першого інтерв'ю цьому португальському виданню. Але через бюрократичну помилку документи, на які чекав Салазар, ще не були готові, коли авто виїхало зі столиці. Вони надійшли до форту тільки наступного ранку. Принаймні сьогодні у Салазара і майстра педикюру не було часу на звичайні розмови про музику, театр, вистави у театрі Сан-Карлуш. Аугушту Іларіу відвернувся, щоб вимити руки в умивальнику, вмурованому в стіну, міркуючи, що і як робити з викривленим великим пальцем диктатора, з мозолями, затвердінням, нігтьовим грибком, бородавками і врослими нігтями, як зробити масаж нерухомої стопи – дефект, про який знали тільки родичі Салазара і який зберігався, наче велика таємниця. Але тут Аугушту почув тріск і негайно обернувся. Салазар, в якого була звичка всією масою свого тіла шумно сідати, цього разу не розрахував відстань до дерев'яного режисерського стільця. Спинка з лляного полотна не витримала ваги Салазара, він впав і вдарився головою. Аугушту побачив страждаючого від болю диктатора на підлозі. Поки він нервував, сам Салазар поводився спокійно. Охоплений панікою, майстер педикюру допоміг старому підвестися, помітивши, що обличчя диктатора побіліло. Аугушту посадив його на інший стілець і запропонував викликати допомогу. Салазар похитав головою. За кілька хвилин диктатор вирішив, що буде краще не розповідати про те, що тут сталося, і наполог, щоб подолог нікому нічого не казав. Вагаючись, Аугушту врешті-решт погодився і простягнув державцю склянку з підсолодженою водою, але Салазар знов похитав головою, відмовляючись пити. Залишивши газети на підлозі, Салазар мовчки чекав, доки Аугушту зробить свою роботу.

Тільки одна людина знала, що трапилося щось дивне. Це була донья Марія, але вона спочатку подумала, що грюкнули

двері. Про всяк випадок спустилася поверхом нижче і відразу ж зрозуміла, що прем'єр-міністр впав і вдарився. Було помітно, що донья Марія вражена. Вона намагалася вмовити Салазара негайно викликати лікаря, але диктатор знов відмовився. За п'ять днів він все одно мав чергову зустріч з лікарем Едуарду Коелью, який відвідував Салазара двічі на тиждень, і тому диктатор не бачив ніякого сенсу викликати його раніше.

Здавалося, що тінь страху заволоділа його розумом. Він умить відчув себе старим. Салазар звик завжди контролювати себе, але цього разу він подумав, що його тіло взяло гору над його мозком. Йому вже виповнилося 79 років, і починаючи з 1932-го він усюди носив за собою обтяжливу вагу – владу. Його сила містилась у невидимості. Тіло ж вартувало небагато до цього клятого серпня 1968 року. Він керував імперією зі своєї «келії» в палаці Сан-Бенту, з якого майже ніколи не виходив. «Моя політика – це робота», – зазвичай казав він тим, хто залюбки гуляв би з ним безмежними просторами його володінь, які простягалися до всіх куточків планети. Але й сам Лісабон здавався йому безмежним. Він любив тільки свій рідний дім у Віміейру, город, виноградник, прогулянки і свято Вознесіння Божої Матері, яке він ніколи не пропускав. Тому Салазар вважав неприпустимим, що стіни його дому і поля Віміейру в комуні Санта-Комба-Дан, в окрузі Візеу, руйнувалися саме в той час, коли руйнувалася імперія. Скатний дах білої будівлі осів і втрачав черепичини, сад за домом чахнув, а Салазар не мав часу опікатися власною оселею, бо мусив думати, як відбити атаку в Анголі, як захистити цивільних у Мозамбіку, як заарештувати партизан у португальській Гвінеї, як стримати протести студентів. Не кажучи вже про затятих внутрішніх опозиціонерів і політемігрантів, які звинувачували його у брехні по всій Європі, не розуміючи тієї місії, яку доля доручила йому, – врятувати колишню імперію від розпаду: «Одна батьківщина, єдина і неподільна», – як зазвичай казав Салазар у своїх радіозверненнях до народу.

Саме його ім'я, а не образ стали об'єктом культу. Він був мовчазним, таємничим, незримим, наче Бог. Він стояв на останній сходинці перед вищим володарем нескінченності. Він не мав з'являтися. В нього не було віку, тіла, почуттів. Він не говорив прямо, а користувався символами, наче оракул. Те, що він казав, мало бути інтерпретованим і перекладеним звичайною мовою. Наче Бог, він визначав людські долі: багатії мали залишатися заможними, бідні мали упокорюватися, опозиціонери мали бути репресовані, бо він вважав репресії «вчасно заподіяним струсом, попередженням тим, хто міг обрати хибний шлях». Звісно, він допускав прощення, але не практикував його, щоб не розірвати павутиння твердих принципів Нової Держави – його політичного й установчого творіння, – яка базувалася на двох невід'ємних ідеях: корпоративізмі та колоніалізмі. Це була сувора, стримана, замкнена, темна й міцна, як граніт, мережа, яка підносила роль однієї з найдавніших держав, однієї з найстійкіших і найтрадиційніших Церков і однієї з найзначущих історій у світі.

Безсмертна доля Нової Держави була в його руках. І його тіло, звісно, не мало підвести володаря. Такі думки народжувалися в голові Салазара, який стояв на терасі форту Санту-Антоніу-да-Барра в Ешторілі, дивився на захід сонця і дійшов висновку, що імперія ще існувала, незмінна, як і він, там, за горизонтом відкриттів і невідомих таємниць Океану, який завзято борознили його предки. Він думав про ті «зерна», з яких складався «Індійський шлях»: Мадейра, Порту Санту, Азорські острови, Кабо-Верде, Гвінея, Сан-Томе і Принсіпі, Кабінда, Ангола, Мозамбік, Гоа, Даман і Діу, Східний Тимор і Макао – остання точка, до якої дісталися Армади Португалії.

В його свідомості все було щільно спаяно: теперішнє, минуле і майбутнє. Він був мозком Португалії, в якому співіснували всі причали навколосвітнього плавання, «Індійського шляху», навіть якщо він ніколи його не здійснював. Він відчував себе першовідкривачем архіпелагу Кабо-Верде, який завоював Гвінею і Анголу, дістався до Гоа і Малакки, налагоджував работоргівлю і прокладав «Шлях спецій». Заможний адмірал

і бідний стерновий, керманич бурь, кат, кораблегинець імперії. Він уявляв, що везе рабів з Ажуди*, супроводжує гірників з Дундо, збирачів кави з Уїже**, рубачів деревини з Гвінеї, рибалок з Кабо-Верде, робітників з нафтових свердловин з Кабінди, вирощувачів какао з Сан-Томе, шукачів діамантів з Луанди, аскетів з Гоа, крамарів з Малакки, топассів (метисів, які розмовляли місцевою мовою «тетум») з Тимору, власників гральних домів і сутенерів з Макао. І коли він зустрічав когось з пенсіонерів форту Санту-Антоніу да Барра, ветерана війн між мангр і ліан, лісів і змій, Салазар не міг не показати свій єдиний, справжній, щирий, екзистенційний жаль – втрату португальської Індії.

Тієї ночі, 22 липня 1954 року, коли індійські солдати і сепаратисти окупували Дадру, колоніальний механізм почав давати збій. Два тижні по тому пав Нагар-Хавелі. Сформувалася проіндійська адміністрація, яка приєдналася до індійської держави тільки у 1961 році. Це була перша ганебна образа потомків Енріке Мореплавця. За всіх синів імперії постраждав Анісету ду Розаріу, сержант індо-португальської поліції Дадри. Салазар ще довго зберігав його світлинку. Він став першим героєм деколонізації. Для Салазара це було схожим на прокляття: втрата лише однієї пристані на морському «Шляху спецій» означала руйнацію маршруту, який об'єднував всіх – і метрополію, і заморські території. Те саме сказав представник лісабонського уряду, який виступав перед Міжнародним судом ООН у 1960 році, захищаючи належність до Португалії двох маленьких міст: Даман і Діу і анклавів: Дадра і Нагар-Хавелі. Без цих «зерняток», зібраних завоюваннями, нитка, на яку були нанизані чотки лузітанського християнства, швидко перетерлася, загубивши рік по тому ще й форт Сан-Жуан-Батішта-

* Нині Уїда (порт. Ajudá) – місто в південній частині Беніну, на узбережжі Гвінейської затоки. У Середні віки мало назву Аджуда й було столицею королівства Сахе. У 1721 р. португальці відновили тут свій старий форт, давши йому назву Сан-Жуан-Батішта-ді-Ажуда.

** Дундо та Уїже – міста в Анголі.

ді-Ажуда, доволі легко анексований Дагомеею, який згодом змінив свою назву на Бенін. Але Салазар завзято утримував те, що залишилося від «Індійського шляху», послідовно виконуючи свою місію, дану йому небесами, – заохотити португальців надати душу народам, загубленим у темряві анімізму. І Салазар був упевнений: навіть якщо одного дня Бог покличе його до себе, він подолає смерть разом зі своєю імперією. «Я б волів побачити, в яку халепу вскочить країна, коли я помру». Він був найвищою сутністю, як Бог, Фатімська Богоматір, Ісус, що прийшов на землю; він був ніщо і все, безкінечність і міць, він втілював дух Нового Середньовіччя Португалії, утвореного у XX столітті, велич атлантичного простору, морський зв'язок між Європою та Сходом, виклик невідомому географічному простору, пишномовність відкриттів і завоювань. Господь торкнувся Енріке Мореплавця і поклав на нього місію завоювати океани. Нечисленний сільський народ і неосяжний світ, який відкривався за невідомими землями африканської Вуельти, за мисом Доброї Надії, за теплими морями Індії і холодними морями Китаю, і якому він мав дати ім'я і християнську долю.

Аугушту Іларіу був дуже схвилюваний. Прибувши до Лісабона, він взяв аркуш паперу і ручку та написав: «Шановний пане прем'єр-мініstre, я дуже вражений і стурбований після мого від'їзду з форту. Молюся Богові, пане прем'єр-мініstre, щоб в подальшому Ваше жакливе падіння не мало ніяких наслідків. З великою повагою до Вас, сподіваюся, що Ви почуваетеся добре. Прошу вибачити мене за цей лист».

Але це його не розрадило: занепокоєний, Аугушту повернувся до форту, щоб особисто залишити свій конверт у внутрішньому дворикy на першому поверсі. Наступного ранку, о 10:00, представник Секретаріату Салазара Антоніу да Сілва Телеш побачив конверт, відкрив його і прочитав листа. На той час президія Ради Міністрів не мала керівника. Салазару допомагали тільки двоє секретарів: Сілва Телеш і Анселму Кошта Фрейташ, які приїздили по черзі з Лісабона до Ешторіла, щоб опрацьовувати кореспонденцію диктатора. Анселму Кошта

Фрейташ був дуже молодий і заповзятливий. Йому було лише 30 років, проте його волосся вже посивіло. Колір його очей змінювався від блакитного у сірі дні, до зеленого у сонячні. Наймолодший з шістьох дітей, Анселму залишився без матері у три роки. Нещодавно, 23 липня 1968 року, він одружився з Даніелою, донькою майора Сарсфілда Родрігеша, з яким Салазар був добре знайомий, бо багато разів давав наказ заарештувати військового. Старший брат Анселму, Мануел, що був священником, провів обряд вінчання. Після падіння Салазара зі стільця, Анселму першим помітив загадкову зміну у поведінці диктатора.

Читаючи листа від майстра педикюру, Антоніу да Сілва Телеш затамував подих і тільки-но Салазар увійшов до свого кабінету, залишаючи легкий аромат бальзаму в повітрі, Антоніу спитав його: «Як ся маєте, пане прем'єр-міністре? Я дізнався з листа Іларіу, що ви впали?!» Салазар знизав плечима і відповів: «О! Мені написав пан Іларіу? Так. Я хотів сісти в крісло, яке було погано розкладене, і впав на підлогу, вдарившись потилицею. Вона терпне, я навіть використовую мазь і тоді почуваюся краще».

Салазар одразу ж відповів на лист Аугушту Іларіу: «Здається, я не помічаю жодних наслідків мого падіння, окрім фізичного болю. Дуже дякую».

Насправді, головний біль доволі сильно турбував Салазара. 6 серпня він прийняв свого лікаря, Едуарду Коелью, який провів швидкий неврологічний аналіз і не знайшов підозрілих змін. Але лікар був занепокоєний. Обличчя Салазара викривилося, губи потоншали, а на високому чолі з'явилися нові зморшки – наслідок внутрішнього роздратування. Тоді лікар попередив прем'єр-міністра і донью Марію, що від таких падінь в голові може утворитися гематома, яка невидимо руйнуватиме організм впродовж днів, тижнів, місяців. І якщо з'являться якісь дивні симптоми, його мають викликати негайно. Салазар поведився спокійно, але демонстрував деяку нерішучість. Едуарду Коелью планував був відпустку до Німеччини, вздовж Рейну, і до Ельзасу, щоб потім відвідати свого сина Алвару,

який жив у Парижі та проводив дослідження з клітинної біології в тамтешньому університеті. Але лікар вирішив відкласти свою подорож і забронював номер в готелі «Ешторіл Сол» за кілька кілометрів від форту. Його занепокоєння походило не стільки з видимих клінічних причин, а, скоріше, з особистих. Едуарду Коелью як медичний асистент Салазара з 1945 року був до нього дуже прив'язаний. Він чудово знав його фізичні і психічні реакції.

У багатьох листах, написаних диктатором, лікар визначався як «дуже приємний друг», який мав «привілей спостерігати і захищати» здоров'я свого пацієнта з «відданістю». У посвяті на одній зі своїх світлин, яку він подарував Коелью, португальський прем'єр написав: «Лікар і хворий – це два життя, які по черзі самовіддано б'ються до остаточної перемоги над хворобою і смертю». Довіра Салазара до Едуарду Коелью була обумовлена тим, що лікар вважався легендою медицини – одним з перших сучасних кардіологів Португалії і першим професором кардіології на медичному факультеті Лісабонського університету.

Але їх зв'язувала також особиста історія. Вони обидва були синами португальського села: туманного, далекого, архаїчного і провінційного; Салазар походив з провінції Бейра-Алта, Коелью – з Міню. Лікар часто розповідав, що коли навчався у початковій школі, він мав кожного дня пройти три кілометри пішки. Він завжди намагався уникати неприємностей і критично сприймав думку інших. Над входом в аудиторію, де він викладав, Коелью повісив табличку з написом: «Не звертайте увагу на критику, вас критикують ті, хто до вас ближче».

Коелью навчався в Коїмбрському університеті разом з Антоніу Егашем Монішем, отримавшим Нобелівську премію 1949 року за розробку префронтальної лоботомії, яка згодом була модифікована американськими хірургами у власне лоботомію, з резекцією більшої кількості нервових волокон. Коелью разом з Монішем отримав звання доктора медичних наук, став його співробітником і побрався з однією з його небог. Коелью був поряд у чотирьох вирішальних моментах життя Егаша Мо-